

The University of the South Pacific
Pacific Centre for Environment and Sustainable Development

PACE-SD Occasional Paper No. 2010/2

Na Veisau ni Draki kei Iko

(“Climate change and you”)

A briefing note in the Fijian language

Leone Limalevu

University of the South Pacific ¹

Suva

Fiji Islands

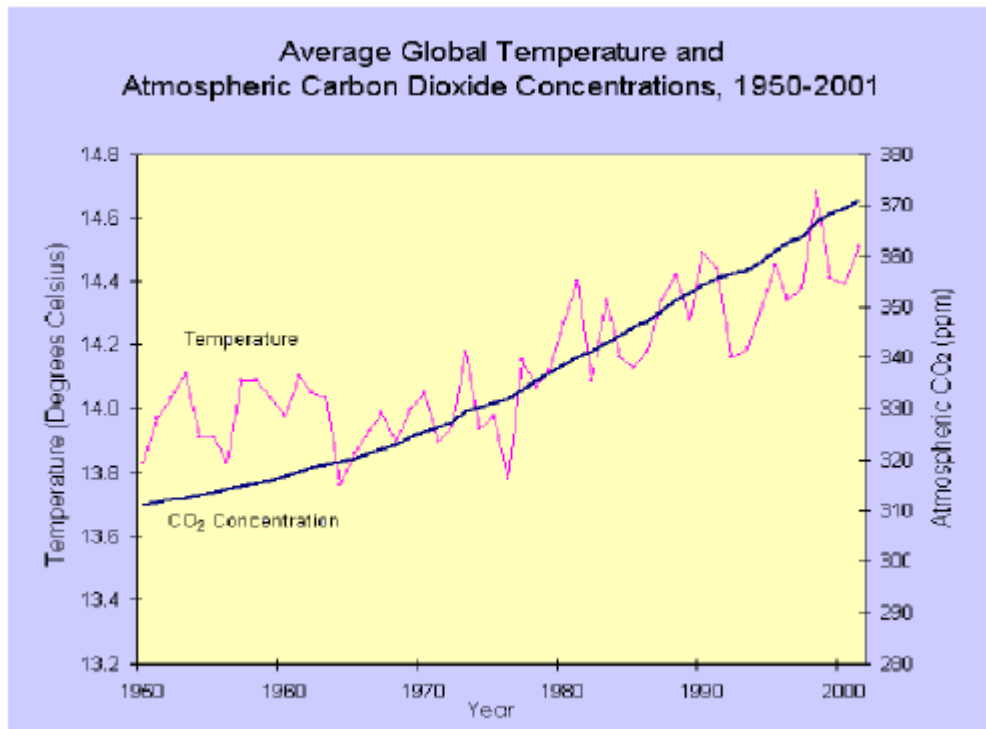
May 2010

PACE- SD Occasional Papers is a series of papers on topics to do with the Environment and Sustainable Development in the Pacific Islands region. They can be downloaded from the PACE-SD pages of the USP website (www.usp.ac.fj/pace); copies are also available from the Centre or through the USP Library. The views expressed are those of the authors and not necessarily those of the University of the South Pacific.

¹ The principal author and PACE-SD thank AusAID and Rikkyo University for their support in the preparation of this briefing note.

Na duidui ni “climate” kei na “weather”

Na vosa vakavavalagi na “weather” se “climate” edau vakadewataki kina vosa vakaviti me draki, ia ena kena vakanananu taumada, oqo e rua na vosa ka duidui na kenai balebale. Na i balabale ni “weather” oya na draki ka tarai keda ena veisiga. Me vaka, e na noa e draki vinaka, ia nikua e draki ca se tau tiko na uca. Ia nai balabale ni “climate”, oya na vakarau ni draki ena dua na vanua ni loma ni vica sagavulu na yabaki. Na “Climate Change” oya na veisau ni vakarau ni draki (“climate”) ena dua na vanua. E dau qai kune na veisau ni draki oqo oya ni vakadikevi na veisau ni vakarau ni katakata ena dua na gauna balavu sara, me vaka ena loma ni tini se dua na drau na yabaki. Na i yaloyalo se droini e koto e ra oqo e vakaraitakata tiko ni tauri vata kece na vakarau ni katakata ni noda vuravura ena maliwa ni yabaki 1990 ki na 2000 e laurai ni sa toso cake se tubu kina veimama ni dikiri me vakatautauvata taki kei na yabaki 1940 ki na 1950. Vei keda eke i Viti e sa vakilai tale tikoga na tubucake ni vakarau ni katakata. Nikua ena so na siga na vakarau ni katakata sa yacova tiko yani na 35 se 36 na dikiri. E liu na katakata e yacova tiko ga na 33 se 34 na dikiri.

Mai vei ira na dauvakadidike, era nanuma ni na tubucake nai vakarau ni katakata ena 0.2 diqiri ena vei tini na yabaki. Oya e sa na toso cake ena rua na diqiri na vakarau ni katakata ni da na yacova yani na yabaki 2100.

Na tubucake ni vakarau ni katakata e vaka tokai tiko me “global warming” Oqo na veika ka sa vakadikevi tiko ni na basika ena noda vuravura mai na revurevu ni global warming:

- E sa tubu cake na katakata ni waitui kei na cagi i vanua;
- E levu na wai cevata ena veivanua era sa waicala vakamalua tiko;
- Ena tubu na cerecere ni wasawasa (sea level rise) mai na katakata ni wai kei na wai cala ni wai cevata.

Na cava e vuna na veisau ni draki?

E so na kasi (mataqali cagi) ka ologa tu na noda vuravura ena maliwalala e ra dau maroroya na katakata ni mata ni siga. Era vakatokai na vei kasi oqo me ra “greenhouse gases”, ka dua vei ira e bibi duadua oya na “carbon dioxide” (oqo na mataqali cagi da ceguva tani ena noda cegu tiko ena veisiga). Na kasi oqo e dau basika ni dau vakamai e dua na ka. Ena gauna e liu, na levu ni carbon dioxide ena macawa e a tiko ga ena 180-300 ppm. Ni tekivu na gauna ni buliyaya kei na misini (ka vakayaga taki vakalevu na vakamai ni waiwai kei na koala) sa kunei ni tubucake talega na levu ni carbon dioxide ka sa yacova sara na 380 ppm e na gauna oqo, se e dua na tubu ni limasagavulu na pasedi.

Eso tale na revurevu ni veisau ni draki ka na yacovi keda?

Era nanuma na dau vakadidike ni na so tale na revurevu ni veisau ni draki eda na sotava me vaka:

- Ena toso cake nai vakarau ni katakata ena siga kei na bogi
- Ena yaco vakawasoma na gauna ni katakata sivia sara (heat wave)
- Ena levu tale na gauna ni tau bi sara na uca
- Ena levu cake na gauna ni draki mamaca sara se lauqa (drought)
- Ena tubucake nai wiliwili kei na kaukauwa ni cagilaba
- Ena tubucake nai wiliwili ni cabe ni ua loka (storm surge)

Na cava na revurevu ni veisau ni draki ena kauta mai vei keda?

Na veisau ni draki ena tara na noda bula, na noda i teitei, na veikau, na vurevure ni meda wai ni gunu, na bula ni noda veicakau kei na matasawa.

Na veivakatorocaketaki oqo (CCA Project) e vaka golei vakatabakidua kina kena vueti na nodai vurevure ni wai ni gunu, kei na taqomaki ni noda cakau kei na matasawa.

Na wai ni gunu

- Ena gauna ni draki mamaca, era rawa ni maca na vei uciwai lalai, ka mamaca talega na wai ena loma ni qele
- Ena levu na vakacacani ni paipo ni levu na waluvu.

Na cakau kei na matasawa

- Ni katakata na wasawasa e rawa ni mate na lase (ena veisau na kena roka me vulavula – “coral bleaching”) Ena yabaki 2000, ena vula ikatakata, voleka ni veimama na lase a veisau me vulavula)

- Era na malumalumu na lase ni tubucake nai vakarau ni “carbon dioxide” ena loma ni wasawasa.
- Na ua ena kania na matasawa (coastal erosion) ni tubucake nai vakarau ni wasawasa. E levu na vanua e Viti, nai yalayala ni matasawa e liu sa vica sagavulu na mita i wai.
- Na noda vei tiri era na lailai mai ni tubucake na cerecere ni wasawasa
- Na cakau era na vakaleqai ni levu tale mai na uca kei na cagilaba.

E dina ni na kauta mai eso na veileqa lelevu ka na tara na noda iyau bula na veisau ni draki, ia ena cala meda na beitaka vakatabaki dua na leqa oqo ena revurevu ni veisau ni draki. E so na leqa ka toka e cake oqo e rawa ni vakavuna talega na qoli vakasivia, na ta kau vakaveitalia, na benu vakaca kei na veivakatorocaketaki e sega ni lewai matau na vakayagataki ni noda vei baravi. Na revurevu ni veisau ni draki ena mai kuria ga na vei leqa eda sa tu rawa ena noda iyau bula.

Me da vakavakarau kei na tataqomaki mai na revurevu ni veisau ni draki

Na vakavakarau ki na revurevu ni veisau ni draki e dodonu me ciqomi me mai tiki ni noda tuvatuva ni veisiga kei na veivakatorocaketaki ni noda i tikotiko. Oya e okati kina na noda vulica na ulutaga ni veisau ni draki, noda vaqara na iwali uasivi duadua, noda vakatovolea na vei iwali eso, noda vuli mai na vei vakatovotovo eda cakava, ka kuria na vei iwali vovou oqo kina noda vei tuvatuva.

Oqo na i tuvatuva eda rawa ni vakamuria ena noda tataqomaki:

1. Vulici na leqa da na sotova mai na revurevu ni veisau ni draki
2. Vakadikevi vaka titobu na leqa ena kauta mai vei keda na veisau ni draki
3. Tuvani na veileqa me na vorati
4. Tuvani na veigauni sala eso mena rawa ni wali kina na leqa
5. Tuvani na vei mataqali i tukutuku e gadrevi me vasokumuni.
6. Tuvani ka vasokumuni nai tukutuku
7. Navuci na i tuvatuva ni tataqomaki ka vakaturi o cei mera na vakaitavi kina.
8. Vakayacori na veicakacaka ni tataqomaki ka sa tiko ena i tuvatuva.

Na vakavotukana vinaka ni cakacaka kei na sasaga e vakatau vakalevu ena duavata kei na veitokoni ena cakacaka vata ni lewe ni vanua. Oqo e dua na tikina e ka bibi sara. Na veitokoni oqo me taucoko ka dei. Na vuna e baleta tiko ni leqa oqo esa tarai keda sara tikoga ena gauna oqo ka na levu sara na kena revurevu ena vei tabagauna mai ki liu. Ka sa bibi kina meda vakarautaki keda ena gauna oqo ka meda kakua ni waraka ni sa yaco na cagilaba se ua luvu meda qai saga edua na kena iwali. Sa dodonu kina meda na vakavakarau taki keda ena gauna sara oqo ena dua na ituvatuva ni kena valuti na revurevu ca ni veisau ni draki ena noda bula. Oqo me tiki sara tikoga ni noda bula ena veisiga.